

*Світлична Г. О.,**кандидат юридичних наук, доцент**Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

ПРЕДСТАВНИЦТВО ЯК ФОРМА НАДАННЯ ПРАВОВОЇ ДОПОМОГИ В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

Анотація. У статті досліджено формування та розвиток сучасної моделі представництва в цивільному судочинстві як форми надання правової допомоги, зокрема аналізується склад осіб, які можуть надавати правову допомогу у формі представництва, та особливості її надання адвокатами, у тому числі іноземними, іншими фахівцями в галузі права; обґрунтовується допустимість реалізації цієї функції декількома суб'єктами одночасно; звертається увага на інші проблемні питання надання правової допомоги в цивільному судочинстві.

Ключові слова: представництво, правова допомога, адвокат, фахівець у галузі права.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження обумовлена значною роллю інституту представництва в забезпеченні реалізації конституційного права на судовий захист та отримання правової допомоги під час розгляду і вирішення цивільних справ у суді. Розвиток національної судової системи та ефективність правосуддя в цивільних справах залежать від вдосконалення правового регулювання окремих інститутів цивільного судочинства та комплексного вирішення проблемних питань, існуючих у сучасній процесуальній науці та судовій практиці. Одним з таких інститутів є процесуальне представництво, проблемам якого приділяли увагу вітчизняні та зарубіжні представники науки цивільного процесуального права, зокрема, Є.В. Гусев, О.Г. Дріжчана, В.М. Ивакін, І.А. Павлуник, Я.А. Розенберг, С.О. Халагов, С.А. Чванкін, В.М. Шерстюк, М.Й. Штефан. Предметом дослідження було з'ясування правової природи представництва та його видів, визначення процесуального статусу представника в суді та обсягу його повноважень, які не втратили актуальності та практичної значущості і на сучасному етапі розвитку цього інституту. У контексті змін, що відбулися в правовому регулюванні, окремі із зазначених процесуально-правових аспектів представництва як однієї з форм надання правової допомоги потребують подальшого дослідження та вдосконалення. Насамперед це стосується з'ясування підстав, складу осіб та порядку надання правової допомоги у формі представництва, ролі представництва в механізмі забезпечення ефективної правової допомоги та справедливого правосуддя, що і складатиме завдання цієї статті.

Мета статті: дослідити формування та розвиток сучасної моделі представництва в цивільному судочинстві як форми надання правової допомоги.

Виклад основного матеріалу. Згідно зі ст. 59 Конституції України кожен має право на правову допомогу і є вільним у виборі захисника своїх прав. Цей конституційний припис має загальний характер і стосується як захисту прав у кримінальному, так і в цивільному, господарському та адміністративному судочинствах. Європейський Суд з прав людини неодноразово звертав увагу на те, що дія п.п. «с» п. 3 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основних свобод не обмежується тільки сферою кримінального судочинства і підлягає розширювальному тлумаченню, оскільки право на правову допомогу є складовою права на справедливий судовий розгляд, що може спо-

нукати державу до обов'язкового надання правової допомоги при розгляді цивільних справ у силу складності процесу або у випадках, коли допомога адвоката необхідна для забезпечення реального доступу до правосуддя [1, с. 276–315]. Конституційний Суд України в рішенні від 30 вересня 2009 р. № 23-рп/2009 у справі за конституційним зверненням громадянина І.В. Голованя щодо офіційного тлумачення положень ст. 59 Конституції України (справа про право на правову допомогу) наголосив, що гарантування кожному права на правову допомогу є не тільки конституційно-правовим обов'язком держави, а й дотриманням взятих Україною міжнародно-правових зобов'язань відповідно до положень Загальної декларації прав людини 1948 р., Конвенції про захист прав людини і основних свобод 1950 р. та Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 р. Конституційний Суд України також зазначив, що правова допомога є багатоаспектною, різною за змістом, обсягом та формами і може включати здійснення представництва, зокрема в судах. Право на правову допомогу – це гарантована державою можливість кожної особи отримати таку допомогу в обсязі та формах, визначених нею [2, с. 32]. У цьому контексті створення ефективної системи надання правової допомоги, у тому числі у формі процесуального представництва, набуває особливої значущості. Надання кваліфікованої юридичної допомоги є однією з гарантій доступності правосуддя та його ефективності. Ефективність будь-якого правового інституту в значній мірі залежить від його правової моделі, що втілюється в національному законодавстві, та його правової регламентації. Правова модель надання юридичної допомоги в Україні певною мірою втілена в Концепції формування системи безоплатної правової допомоги в Україні, схваленої Указом Президента України від 09.06.2006 № 509/2006, Постанові Кабінету Міністрів України № 394 від 13.02.2013 «Про затвердження Державної цільової програми формування системи безоплатної правової допомоги на 2013–2017 роки», Законі України від 02.06.2011 № 3460–УІ «Про безоплатну правову допомогу», Законі України від 05.07.2012 № 5076–VI «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» та постанові Кабінету Міністрів України від 11.01.2012 № 8 «Про затвердження Порядку і умов укладання контрактів з адвокатами, які надають безоплатну вторинну правову допомогу на постійній основі, та договорів з адвокатами, які надають безоплатну вторинну правову допомогу на тимчасовій основі». На жаль, проект Закону України «Про правову допомогу» тривалий час знаходиться в стадії розробки та до сьогодні не прийнятий. Втім у згаданому Законі України «Про безоплатну правову допомогу» вперше дано легітимне визначення правової допомоги та її видів. Так, згідно зі ст. 1 цього Закону правова допомога – це надання правових послуг, спрямованих на забезпечення реалізації прав і свобод людини і громадянина, захисту цих прав і свобод, їх відновлення в разі порушення. Під правовими послугами розуміється надання правової інформації, консультацій і роз'яснень з правових питань; складання заяв, скарг, процесуальних та інших документів правового характеру; здійснення представництва інтересів особи в судах,

забезпечення захисту особи від обвинувачення; надання особі допомоги в забезпеченні доступу до вторинної правової допомоги та медіації.

Виходячи зі змісту наведеного визначення правової допомоги можна зробити висновок, що надання правової допомоги як правової послуги може відбуватися у формі представництва інтересів особи в суді. У правовій характеристиці представництва як форми надання правової допомоги суттєво практичне значення має визначення складу суб'єктів, підстав та порядку його здійснення. Згідно зі ст. 59 Конституції України для надання правової допомоги при вирішенні справ у судах діє адвокатура. На підставі цього конституційного припису та ч. 1 ст. 40 ЦПК надавати правову допомогу у формі представництва в цивільному судочинстві можуть перш за все особи, які мають статус адвоката. Відповідно до ст. 6 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» адвокатом може бути фізична особа, яка має повну вищу юридичну освіту, володіє державною мовою, має стаж роботи в галузі права не менше двох років, склала кваліфікаційний іспит, пройшла стажування (крім випадків, встановлених цим Законом), склала присягу адвоката України та отримала свідоцтво про право на заняття адвокатською діяльністю. При цьому під повною вищою юридичною освітою розуміється повна вища юридична освіта, здобута в Україні, а також повна вища юридична освіта, здобута в іноземних державах та визнана в Україні в установленому законом порядку, що є відтворенням європейської тенденції розвитку національного законодавства. Найбільш поширеною формою надання правової допомоги в суді є представництво, що здійснюється адвокатами.

У теорії цивільного процесуального права та судовій практиці тривалий час дискусійним було питання щодо можливості участі в цивільному судочинстві іноземних адвокатів. З огляду на норми цивільного процесуального законодавства, що визначають коло осіб, які можуть бути представниками в суді (ст. ст. 39, 40 ЦПК), з урахуванням встановлених законом обмежень щодо права виконувати представницькі функції в суді та відсутності будь-яких обмежень за ознакою громадянства (ст. 41 ЦПК) участь іноземних адвокатів у цивільному процесі є допустимою. Такий підхід у вирішенні цього питання запроваджено в Законі України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність». Статус адвоката іноземної держави обумовлює певну специфіку здійснення такими особами адвокатської діяльності в Україні. Так, адвокат іноземної держави може здійснювати адвокатську діяльність на території України, якщо він включений до Єдиного реєстру адвокатів України в порядку, встановленому законом (ч. 4 ст. 4, ст. 59 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність»). Без реєстрації в зазначеному реєстрі здійснення адвокатської діяльності адвокатами іноземних держав на території України не допускається. Право надання правової допомоги адвокатом іноземної держави виникає з дня внесення інформації про його включення до Єдиного реєстру адвокатів України. У випадку, якщо іноземні адвокати не пройшли встановлену процедуру включення до Єдиного реєстру адвокатів України, вони можуть бути представниками в суді, як й будь-яка інша фізична особа, на підставах та в порядку, встановлених ЦПК. Як бачимо, закон не вимагає складання адвокатом іноземної держави кваліфікаційного іспиту за законодавством України і не покладає на нього обов'язку володіння державною мовою України. Уявляється, що у зв'язку з цим адвокати іноземної держави можуть надавати кваліфіковану юридичну допомогу в суді на території України перш за все з питань права відповідної держави. Зазначені вище чинники, на наш погляд, можуть суттєво зніжувати ефективність надання

правової допомоги іноземними адвокатами з інших правових питань, що може стати об'єктивною завадою поширення практики їх участі в суді в якості представників.

Слід зазначити, що чинне цивільне процесуальне законодавство, визначаючи склад суб'єктів, які можуть виконувати представницькі функції у суді, не обмежує його лише адвокатами. Так, згідно зі ст. ст. 40, 41 ЦПК представництво може здійснюватися адвокатами або іншими особами, які досягли вісімнадцяти років, мають цивільну процесуальну дієздатність і належно посвідчені повноваження на здійснення представництва в суді, за винятком осіб, визначених у законі. Переліченими обставинами визначається цивільна процесуальна правосуб'єктність представників у цивільному судочинстві, яка дозволяє їм бути носіями прав та обов'язків, вступати в цивільні процесуальні правовідносини. Виникає закономірне питання, чи всі зазначені особи, набувши статусу представника, є суб'єктами надання правової допомоги. У сучасній юридичній літературі єдності в його вирішенні немає. На думку одних, склад суб'єктів надання правової допомоги у формі представництва є необмеженим [3, с. 744]. Інші вважають, що правова допомога має здійснюватися визначеними в законі суб'єктами, що мають відповідний рівень кваліфікації [4, с. 16–17]. Уявляється, що більш слушним є визначення складу таких осіб за критерієм «кваліфікованості» та «ефективності» надання правової допомоги. Підґрунтям для цього може слугувати ст. 12 ЦПК, відповідно до якої правова допомога надається адвокатами або іншими фахівцями в галузі права. Таким чином, на відміну від кримінального судочинства, де питання щодо можливості надання правової допомоги фахівцями в галузі права є спірним, у цивільному судочинстві поряд з адвокатами до складу осіб, які надають правову допомогу, мають бути віднесені і інші фахівці в галузі права. При цьому очевидно, що обсяг правових послуг, які надаються фахівцями в галузі права, з кожним роком збільшується. Утім звертає на себе увагу той факт, що в жодному законі чи іншому нормативно-правовому акті не дається визначення поняття «фахівець у галузі права» та не сформульовані критерії «кваліфікованості» та «ефективності» її надання. Зазначимо, що Європейський суд з прав людини частіше використовує поняття ефективної правової допомоги, а не кваліфікованої, роблячи акцент на реальність її використання та можливість досягнення очікуваного правового результату. Надання ефективної правової допомоги стає можливим, якщо особа, яка її надає, має достатній обсяг знань у галузі права та відповідний досвід. Тому однією з головних кваліфікаційних вимог до осіб, які можуть надавати правову допомогу, якщо інше не передбачено законом, має бути наявність у них вищої юридичної освіти, яка в цьому випадку може виступати певною гарантією кваліфікованості та ефективності правової допомоги, що надається в суді. При цьому не виключено встановлення в законі і додаткових кваліфікаційних вимог до професійного рівня осіб, які надають правову допомогу у суді, зокрема наявності певного стажу роботи у галузі права або обов'язку проходження стажування протягом встановленого законом строку, складання кваліфікаційного іспиту тощо. При цьому сфера дії таких вимог може не поширюватися на фахівців у галузі права, які мають науковий ступінь чи займали посади суддів, прокурорів, здійснювали нотаріальну та адвокатську діяльність за умови, що підстави припинення діяльності не пов'язані з невідповідністю займаній посаді.

У контексті змістовної характеристики правової допомоги уявляється, що інші особи, які не є адвокатами чи фахівцями в галузі права, набуваючи статус представника, не здатні у зв'язку з відсутністю необхідних знань у сфері юриспруденції

ефективно здійснювати цю функцію. З цих міркувань представників, які не мають статусу адвоката та не є фахівцями в галузі права, недоцільно включати до складу осіб, які надають правову допомогу. З метою більш ефективної реалізації правозахисної функції, яка притаманна представникам у цивільному процесі, вони вправі для її досягнення використовувати передбачені законом процесуальні заходи, зокрема передоручення здійснення представницьких функцій у суді фахівцям або отримання від них правової інформації, консультацій і роз'яснень з правових питань, доручення фахівцям складання відповідних заяв, скарг, процесуальних та інших документів правового характеру тощо.

Не можна залишити без уваги необхідність відокремлення надання правової допомоги у формі представництва від іншої форми її надання на підставі ст. 56 ЦПК. Так, на відміну від представника фахівець у галузі права, якій діє на підставі ст. 56 ЦПК, не входить до складу осіб, які беруть участь у справі, що свідчить про різницю їх процесуального статусу та обсягу їх процесуальних повноважень (ст. ст. 26, 44, 56 ЦПК). У зв'язку з цим фахівець у галузі права, якій діє на підставі ст. 56 ЦПК, не може надавати правову допомогу у формі представництва в суді. Підстави участі, форма надання правової допомоги та порядок посвідчення повноважень такої особи в суді ЦПК або будь-яким іншим законом не визначено. Наведене дозволяє стверджувати, що вочевидь назріла необхідність у прийнятті спеціального закону, якій би регулював підстави та порядок надання правової допомоги, з обов'язковим закріпленням у галузевому законодавстві процесуальних форм її надання, складу суб'єктів, які мають на це право, та їх процесуального статусу.

Слід також звернути увагу на певні особливості надання правової допомоги у формі представництва юридичними особами. Відповідно до ст. ст. 237, 244, 248, 901.1000 ЦК надавати послуги, у тому числі правові, можуть як фізичні, так і юридичні особи. Надання правової допомоги у формі представництва в суді є різновидом таких послуг. На сьогодні в Україні діє значна кількість різних юридичних фірм (без статусу адвокатського об'єднання), котрі здійснюють представницькі функції у суді. Таки юридичні фірми, на відміну від адвокатських об'єднань, у складі яких діють лише особи, які набули у встановленому законом порядку статус адвоката, можуть мати у своєму штаті як адвокатів, так і інших фахівців у галузі права. Договір про надання правових послуг, який визнається науковцями різновидом договору доручення [5, с. 446], укладається в цих випадках замовником (довірителем) з юридичною фірмою, яка доручає його виконання своєму працівнику. Цим визначаються «внутрішні» взаємовідносини зазначених суб'єктів. При цьому відповідальною за виконання договору про надання послуг залишається юридична фірма (ст. 902 ЦК). Для участі в судовому процесі від імені довірителя особі, якій доручено виконання укладеного договору, має бути видана довіреність з визначенням обсягу повноважень у порядку, передбаченому законом (ст. ст. 42, 44 ЦПК). Тому безпосередньо в судовому процесі представництво в цих випадках здійснюється фізичною особою, яка несе відповідальність за належне виконання обов'язків щодо представництва перед юридичною фірмою та опосередковано перед замовником (довірителем). Послугами таких юридичних фірм можуть скористатись фізичні та юридичні особи, а також органи державної влади як юридичні особи публічного права.

Одним із процесуальних питань, яке потребує правового регулювання, є допустимість участі для надання правової допомоги в суді декількох представників однієї особи. ЦПК не визначає кількісний склад представників, допомогою яких має

право скористуватись особа для захисту своїх прав у цивільному судочинстві, але він не містить і будь-яких обмежень щодо права особи мати декількох представників при розгляді її справи в суді. У процесуальних законодавствах існують різні підходи щодо регулювання цього питання. Наприклад, ЦПК Росії множинність представників однієї особи не передбачає (глава 5 ЦПК РФ). Процесуальне законодавство Франції забороняє участь декількох представників однієї особи в цивільному судочинстві. Згідно зі ст. 414 Нового Цивільного процесуального кодексу Франції сторона може бути представлена лише однією особою, фізичною або юридичною, із числа тих, хто має законні повноваження [6, с. 112]. А процесуальним законодавством Німеччини передбачено право декількох уповноважених осіб представляти сторону як сумісно, так і індивідуально (параграф 84 Цивільного процесуального уложення Німеччини) [7, с. 28]. Висновок щодо допустимості множинності представників однієї особи в національних судах впливає з засад прийняття доручення клієнта декількома адвокатами, встановлених Правилами адвокатської етики, затверджених Установчим З'їздом адвокатів України 17.11.12 р. – далі Правила). Так, відповідно до ст. 24 Правил за бажанням клієнта або за погодженням із ним допускається прийняття одного доручення декількома адвокатами. У цьому випадку угодою можуть бути визначені засади розподілу обов'язків та повноважень адвокатів, що сумісно виконуватимуть доручення, а також їх відповідальності перед клієнтом. Однак питання щодо можливості участі декількох представників однієї особи в інших випадках залишається дискусійним. По-перше, це пов'язане з буквальною тлумаченням ст. 38 ЦПК, яка закріплює право особи брати участь у цивільній справі особисто або через представника, тобто через одну уповноважену на це фізичну особу. По-друге, у чинному цивільному процесуальному законодавстві відсутній механізм правового регулювання участі декількох представників однієї особи. Тому на практиці може виникнути необхідність у визначенні критеріїв доцільності участі декількох представників, оптимальної їх чисельності, обсягу повноважень кожного з представників, порядку їх реалізації та розв'язання конфліктів їх правових позицій при здійсненні представницьких функцій, коли позиції декількох представників є суперечливими. Домінантою у формуванні їх правової позиції в суді має бути узгодженість здійснюваних ними процесуальних дій, спрямованих на захист прав та інтересів особи, яку вони представляють у суді. В іншому випадку унеможливиться досягнення мети процесуального представництва та за відсутності в чинному процесуальному законодавстві відповідного правового механізму виникає необхідність визначення правових наслідків зазначеної правової ситуації. З метою уникнення розбіжностей у правозастосовчій діяльності судів питання множинності представництва в цивільному судочинстві потребує чіткого законодавчого регулювання.

Теоретичне та практичне значення має визначення підстав надання правової допомоги у формі представництва в суді. Підстави надання правової допомоги у формі представництва певним чином обумовлені складом суб'єктів, які її надають, а також платністю чи безоплатністю її надання. Так, надання адвокатом правової допомоги у формі представництва на платній основі здійснюється на підставі укладеного в порядку, передбаченому ст. ст. 26, 27 ЗУ «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» договору про надання правової допомоги. У випадку, якщо адвокат надає безоплатну правову допомогу підставою для здійснення ним представницьких функцій у суді є призначення його представником за рішенням Центру з надання безоплатної вторинної правової допомоги. Це правило поширюється як на адвокатів,

які надають безоплатну вторинну правову допомогу на постійній основі за контрактом, так і на адвокатів, які включені до Реєстру адвокатів, які надають безоплатну вторинну правову допомогу на тимчасовій основі на підставі договору про її надання (ст. ст. 21, 22 ЗУ «Про надання безоплатної правової допомоги»). Підставою надання правової допомоги в зазначеній формі іншими фахівцями в галузі права та юридичними особами є договір про надання правових послуг, який є різновидом договору доручення (ч. 3 ст. 237, ст. ст. 901.1000 ЦК).

Висновки. Підсумовуючи викладене, зазначимо, що в аспекті реалізації конституційного права фізичних та юридичних осіб на отримання ефективної правової допомоги актуального значення набуває пріоритетний розвиток представництва в суді на фаховій основі, і слугує підставою для його поділу на професійне та непрофесійне. Виходячи з змістовної характеристики правової допомоги, її надання у формі представництва в суді має здійснюватися адвокатами, у тому числі іноземними, та іншими фахівцями в галузі права. Правове регулювання надання правової допомоги в цивільному судочинстві, зокрема визначення складу осіб, які можуть надавати правову допомогу, підстав, форм та порядку її надання, потребує подальшого вдосконалення з метою створення в Україні правової моделі надання юридичної допомоги, яка б відтворювала основні засади сучасних систем правової допомоги, що має стати однією з гарантій забезпечення доступності та ефективності судового захисту у цивільному судочинстві.

Література:

1. Европейский суд по правам человека. Избранные решения. – Т. 1. – М. : Норма, 2000. – С. 276–315.
2. Вісник Конституційного Суду України. – 2009. – № 6. – 32 с.
3. Проблеми теорії та практики цивільного судочинства : [монографія] / [В.В. Комаров, В.І. Тертишніков, В.В. Баранкова та ін.] ; за ред. В.В. Комарова. – Х. : Харків юридичний, 2008. – 925 с.
4. Правова допомога: зарубіжний досвід та пропозиції для України / О.А. Банчук, М.С. Демкова. – К. : Факт, 2004. – 336 с.
5. Цивільне право : [підручник] / [В.І. Борисова, Л.М. Баранова,

Т.І. Бегова та ін.] ; за ред. В.І. Борисової, І.В. Спасібо-Фатеевої, В.Л. Яроцького. – Х. : Право. – 2011. – 815 с.

6. Новый Гражданский процессуальный кодекс Франции : пер. с франц. В. Захватаева / под ред. А. Довгерта. – К. : Истина, 2004. – 544 с.
7. Гражданское процессуальное уложение Германии : Deutsche Zivilprozessordnung mit Einfuehrungsgesetz : Ввод. Закон к Гражд. процессуальному уложению : пер. с нем. В.Бергман. – М. : Волтерс Клувер, 2006. – 472 с.

Светличная Г.А. Представительство как форма оказания помощи в гражданском процессе

Аннотация. В статье исследуется формирование и развитие современной модели представительства в гражданском судопроизводстве как формы предоставления правовой помощи, в частности анализируются состав лиц, наделенных правом предоставлять юридическую помощь в форме представительства, и особенности ее предоставления адвокатами, в том числе иностранными, иными специалистами в области права; обосновывается допустимость реализации этой функции несколькими субъектами одновременно; обращается внимание на иные проблемные вопросы предоставления правовой помощи в гражданском процессе.

Ключевые слова: представительство, правовая помощь, адвокат, специалист в области права.

Svetlichnaya G. Representation as a form of legal aid in civil proceedings

Summary. The article studies the shaping and development of modern model of representation in civil procedure as a form of rendering legal help; analyses, specifically, the persons entitled to render legal assistance in the form of representation, the peculiarities of rendering help by advocates including foreign ones and other specialists in the sphere of law; substantiates the possibility of realization of this function by several subjects simultaneously; pays attention to other disputable questions of rendering legal help in civil procedure.

Key words: representation, legal help, advocate, specialist in sphere of law.